

O nekim jezičnim stereotipima u starijem dubrovačkom govoru¹

Stariji slojevi dubrovačkoga govora na leksikološkome području ne nude mnoge jezične stereotipe. To treba pripisati činjenici što dubrovački govor nema samostalnih povijesnih rječnika, pogotovo ne onih koji bi obuhvatili više njegovih funkcionalnih stilova. Dubrovački je leksik najopsežnije potvrđen u Akademijinu rječniku, no ondje je uglavnom zastupljen njegov književni izraz, pa se narodni izrazi, u kojima su stereotipi plodniji, ne očekuju. Stoga će se u radu istražiti i jezični stereotipi izvan leksikografskih potvrda, a u rječnicima će se promotriti izraz *Vlah*, s obzirom na činjenicu da se u Dubrovniku zadržao do današnjih dana.

Stereotipi o Vlasima

Uz primjer iz 20. stoljeća, „uzela je Vlaha, a nije ćela našega”, *Rječnik dubrovačkoga govora* Mihajla Bojanića i Rastislave Trivunac tu riječ opisuje kao ‘podrugljiv izraz za pravoslavca u Dubrovniku’, a isto se značenje zadržalo i do današnjih dana. Akademijin rječnik za starija razdoblja osnovno značenje donosi neobilježeno, prijevodom na talijanski *valace* i latinski *Valacus*.

Komediografski dio Držićeva opusa obilno potvrđuje izraz *Vlah* kao pogrđnu riječ za seljaka: *Vlah Vlaha potište, a katunaru kletište!* – ‘seljak seljaka otjera, a katunaru (seoskomu knezu) ostade koliba’ – što je metaforično izrečen sadržaj ‘dok se dva svađaju, treći, jači, izvlači korist’. U aneksnome rječniku uz Držićevu komediju *Dundo Maroje* Vlah se opisuje kao ‘seljak’, ali i kao ‘Talijan’, a slično potvrđuje i Skokov *Etimologijski rječnik* za opći hrvatski jezik. Navodi mnoga značenja toga naziva (tako i ‘Rumunj’, ‘Talijan’), neka su od njih pogrđna, uglavnom ona nastala iz opreke katolik/ pravoslavac ili musliman/pravoslavac (za katolike i muslimane *Vlah* je pravoslavac). Šire značenje toga izraza potvrđeno je u mnogim Držićevim djelima (*Tirena*, *Pripovijes kako se Venere božica užeže u ljubav lijepoga Adona u komediju stavljena*, *Novela od Stanca*, *Grižula* i *Arkulin*), a opisuje se kao ‘stanovnik hercegovačkoga pojasa na granici s Dubrovačkom Republikom’. Kao dramski lik (muški i ženski) pojavljuje se u ulozi čuvara i vodiča teglećih konja i karavana, sitnoga trgovca, obrtnika ili sluga i nosi sljedeća osobna imena: Vučeta, Obrad, Pribat, Ljubenko, Radmio, Radat, Miljenko, Stojna, Dragić, Vukodlak, Kojak, Grubiša, Vlade, Stanac, Radoje, Gruba, Miona, Staniša i Vukosava. Akademijin rječnik donosi uglavnom neobilježena značenja, npr.: ‘pastir, seljak; suprotno od građanin’, no podrazumijevanje pogrđnosti iskazano je

¹ Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom *Retrodigitalizacija i interpretacija hrvatskih gramatika do ilirizma* IP-2018-01-3585.

navodima kako u nekim krajevima izraz nije pogrdan. U opsežnoj natukničkoj obradbi, koja ne opisuje samo dubrovačku uporabu, Akademijin rječnik navodi i druga njegova značenja, odreda neobilježena: 'slavensko ime romanskoga elementa na Balkanu i u Italiji', osim što je moglo značiti 'Roman (Talijan)' i 'Rumunj', izraz *Vlah* u nekoliko je primjera iz 13. stoljeća označivao i Dubrovčanina.

Premda mu je u tome rječniku značenje opširno, pogrdnost bi se mogla iščitati samo u primjeru iz Držićeva *Arkulina*: *Tko ti me ne dovede iz Vlahâ, da sam kmet!*, koji je naveden pod značenjem 'pastir, seljak'. Primjeri za značenje 'naziv za pravoslavne kršćane grčkoga obreda, ponajviše Srbe, koje su Vlasima nazivali Turci, a zatim i drugi' jesu pogrdni (*nema ništa gorega od pijana Vlaha i od gladna Turčina*), ali se ne vezuju uz Dubrovnik.

Ženski je parnjak *Vlahinja* prikazan u zasebnome rječničkom članku. Značenjski opis sveden je na oznaku kako je riječ o ženskoj mocijskoj inačici natuknice *Vlah*, a nekim se primjerima potvrđuje i pogrdnost: *Zgledavši Vlahinju [...] posumnjih, da je nju Jeđupka rodila, take je prilike, takoga uresa* (primjer potvrđuje i pogrdnu uporabu izraza *Jeđupka* – 'Ciganka'). Statistički gledano, moglo bi se zaključiti kako je ženski parnjak (*Vlahinja*) češće bio potvrđen u pogrdnome značenju jer se među malim brojem primjera nalaze čak dva upotrijebljena u negativnome kontekstu. Taj je rječnički članak desetak puta sažetiji od članka muškoga parnjaka *Vlah*, no iz toga se ne bi trebala iščitavati neravnopravna leksikografska zastupljenost, već niža čestoća pojavljivanja izraza *Vlahinja* u građi. Osim toga, ženski je mocijski parnjak naveden kao zasebna natuknica, što je, s obzirom na vrijeme nastajanja Akademijina rječnika, napredno rješenje.

Lik Vlaha kao nezaobilaznoga sudionika dubrovačke povijesne svakodnevice pojavljuje se i u Appendinijevu gramatičkome priručniku *Grammatica della lingua illirica* iz 1808. – i to talijanskom inačicom *Morlacco*. U aneksnome rječniku s popratnim primjerima dijaloza iz dubrovačkoga vernakulara autor opravdano donosi i primjere iz govora stanovnika dubrovačkoga zaleđa. U njima se dijaloška dionica Vlaha razlikuje od Dubrovčaninove u stilskim i fonomorfološkim značajkama, što najbolje potvrđuje izraz *Bolan!* očekivan u govornika s ruralnoga i/ili bosansko-hercegovačkoga područja i nepotvrđen u građana. Appendini izraz *Vlah* upotrebljava u oprimjerivanju vokativnih nastavaka (*Vlah, Vlaše; duh, duše*), u kojemu se pojavljuje neobilježeno, kao i u primjeru za otpadanje dočetnih samoglasnika u imperativnim oblicima: *ostan' s Bogom!* Izvjesnu je pogrdnost moguće pronaći u izreci koja potvrđuje izraz *Vlah* i koju autor na svoj jezik prevodi kao *s Vlahom do polovice tanjura, nakon toga tanjurom od glavu*.

Stilska bi se neobilježenost izraza *Vlah* mogla protumačiti poučavateljskom namjenom i funkcionalnim stilom priručnika, no u istome je priručniku izraz *Ciganin* u primjeru razgovornoga jezika potvrđen u izrazito pogrdnome značenju: *da(j) zapovjed Ciganjinu, istoga će oca ubit!* Stoga se zaključuje kako je izraz *Vlah* u Dubrovniku pogrdno značenje stekao tijekom 19. i 20. stoljeća, a danas mu je to značenje jedino.

Stereotipi o ženama

Stereotipi u jeziku odraz su stereotipa u društvu, pa na stilsko-sadržajnoj razini nisu strani ni dubrovačkoj književnosti. Stoga lascivne poruke prema ženskomu spolu potvrđuju i stihovi uzoritih dubrovačkih pjesnika: od Šiška Menčetića i njegove pjesme *Darova mi svoj obraz*, preko Nikole Nalješkovića (stih: *na meku smo željni leći...*) i Juniya Palmotića, koji je najpristojniji jer govori u alegoriji, pa do baroknih stihova Ivana Bunića Vučića, koji se u pjesmi *Ljuveno uživanje* hvali razbludničkim uživanjem s dvjema gospođama istodobno. (Stojan 2003: 207–208).

Izvan leksikografske građe stereotip je u dubrovačkome govoru plodan. Ovom prigodom obrađen je rodni stereotip potvrđen na korpusu koji je dobar odraz dubrovačkoga vernakulara. Riječ je o žanrovski različitoj jezičnoj građi: o rukopisnim dubrovačkim oporukama iz 17. i 18. st. (pohranjenima u Državnome arhivu u seriji *Testamenta Notariae* 10.1.) i o dubrovačkim preradbama Molièreovih komedija iz 18. st. poznatima i pod nazivom *dubrovačke frančezarije*. Prvi izvor pripada administrativno-pravnomu stilu, što je vidljivo u uvodnome i u završnome dijelu oporuke, dok je središnji dio pisan razgovornim stilom, pa zrcali organski idiom. Frančezarije su odabrane kao tekst koji potvrđuje stilizirani organski idiom, a njihov je sadržaj ocijenjen kao pogodna građa za istraživanje stereotipa u jeziku jer su im društvene, posebice ljubavne, spletke stalna tema, a tekst nije prijevod, nego prilagodba. Oporuke obasežu oko 100 kartica teksta, a 23 frančezarije imaju 649 stranica (formata 25 x 17 cm). Ta dva korpusa zajedno omogućuju pogled na administrativni jezik, razgovorni jezik i stilizirani organski idiom, a njihov sadržaj otkriva privatne odnose, društvene uloge i običaje iz nasljednoga prava, pa su za analizu jezičnih stereotipa pogodniji od građe koju bi činila visoka književnost.

Analiza oporučnih tekstova potvrdila je rodne stereotype u izricanju imena. Osim što je, kao posebna formula s početka oporuke, zapis ovisio o tradicionalnoj formi, može se reći da je vjerno prenosio stvarnost jer arhivski tekstovi otkrivaju detalje iz ženske svakodnevice kao dokaz surove istine u kojoj se ponajviše istaknula žena, nositeljica žrtve i teškoće življenja pod okovima vlasti, a posebice muškarca (kako utvrđuje Andrea Čupić u završnome radu iz 2019. *Žena u arhivskim pričama Dubrovačke Republike*). Izricanje oporučiteljeva imena potvrđeno je izrazom koji se sastoji od osobnoga imena i prezimena, katkad popraćena etnikom, toponimom ili nazivom zanimanja: *ja, Pavao Petrović; ja, Petar Dragičević; ja, Matko Lučić; ja, Benko Marojević di Natali; ja, Mihajlo Nikolić; ja, Krsto Lučin, Dubrovčanin; Ja, Božo Čurkov Delavitić iz Radovčića* (usput i očevim imenom); *ja, Matija Andrić, trgovac*. Jednako se ispisuje identitet zapisivača oporuke (ako oporuka nije vlastoručna): *Ja, Nikola Zize, kapelan novopazarski, pisah ultimu volju što mi naredi pokojni Mihajlo Nikolić pred svedokom ovijem što su se podpisali...* Na isti su način

zapisani i svjedoci (uglavnom talijanskim jezikom, a to znači i talijanskim inačicama imena i prezimena): *Pietro Tomizio, testimonio*; (rjeđe i hrvatskim) *ja, Matija Andrić afermam rečeni testamenat ili Ja, Tomo Lučić, svedočim na ruku Martinovu da je njegovu pravu [...] Stjepan Bogrečić jesam svedok kako je pravi podpis rečenoga Martina Marinovića*. Kad oporuku sastavlja žena, njezin se identitet navodi izrazom koji sadržava vlastito ime nakon kojega slijedi očevo (ako nije udana) ili muževo (ako je udana) u pridjevnome obliku, a na kraju se nalazi i prezime te su mogući i ostali dodatci spomenuti za muška imena. S obzirom na to da se s pomoću muškoga imena i identificira, ti su dodatci očekivani: *ja, Anica Vukosavova Pavlova; ja Vila Vulokova; ja, Anica Božova, rečenoga Barbira s Dola; Ja, Paula Nikole Đuričića; Ja, Todora Đivanova s Dube iz Konavli*. Rjeđe su potvrđeni i izrazi u kojima je izražen odnos s nositeljem imena s pomoću kojega se identificira: *ja, Mara, kći Sarakina Bunića; Ja, Kata, kći g[ospodi]na Miha Barbi; ja, Vica, žena pok[ojnoga] Lovra Obci; Ja, Pavna, žena Andrije Skurića iz Popovića; ja, Kata kći [...] Mihajlova kožuhara iz Gruža*. Žensko je ime u službi svjedokinje potvrđeno samo jednom, među najmlađim oporukama: *Nika, žena pokojnoga Petra Feri, potvrđujem* (na Lopudu 1788.), ali žena nikad nije potvrđena kao zapisivačica tuđe oporuke. Premda se precizno navođenje imena u svrhu ishoda osobnih isprava i danas ostvaruje imenima oca i majke, katkad i djevojačkim prezimenom majke, valja naglasiti kako u oporukama svoj identitet muške osobe nisu precizirale navođenjem imena majke ili supruge, tek rijetko između imena i prezimena stajalo je i očevo ime: *Ja, Tonko Nikole Paskojevića; Svjedoci: Đuro Nikolin, Marin Matijašev iz Dola*. Muško osobno ime popraćeno prezimenom koje ne treba poistovjećivati s identifikacijom s pomoću očeva imena: *Miho Radov*. Osim što su žene same sebe imenovala s pomoću imena nekoga muškarca, na isti su ih način imenovali i drugi. To se potvrđuje u središnjemu dijelu oporuke, razgovornijega stila, u sadržaju koji otkriva komu se imovina ostavlja: *ostavljam Kati Levutarovi, ostavljam Tomuši Konstantinovi, ostavljam Mari Mirkovi, ostavljam Cvijeti dum Dominkovoj, ostavljam Anici Đura Skaljića, Anici Ivana Gume, ostavljam Kiki Kokotovoj koja se nahodi u Kugarima jednu promjenu haljina na isti način kako i Mari Andrinovj*. (Dočetcu na -i otkrivaju (staro) imensko sklanjanje. Oporuka u kojoj su potvrđeni nalazi se među (kronološki) prvim oporukama iz korpusa, seže u 1603. godinu.)

Razlika u poštovanju ženske i muške osobe primjetna je u rečenici kojom ostavitelj nabrja nasljednike, mušku i žensku osobu: *Ostavljam gospodinu Vlahuši Mijiću za jedan plaš(t) dukata dvadeset, a Vici Ivanovoj za ljubav dukata deset po 40 dinara*. Ispred muškoga imena izrečena s pomoću prezimena stoji riječ *gospodin*, a žensko je ime poblizje određeno muškim osobnim imenom, bez prezimena i bez riječi *gospođa*. Ženska imena potvrđuju se bez dodatne identifikacije putem oca ili muža samo onda kad su navedena njihova zanimanja ili službe koje su ih dovele u odnos s ostaviteljem: *Margeti, profeti; djevojkami službenicami Mariji i Jeluši*; ili kad uz njihovo ime stoji oznaka srodstva: *Kati nevjesti; moje tri kćeri, a to jes(t) Katu, Niku i Mariju*. Tad je moguće naići i na muško ime: *pastorku Stjepanu*. Samo je jednom žensko osobno ime popraćeno prezimenom u nabranju nasljednika: *Franice Šturanović majci*.

Jednom se, u oporuci s početka 18. stoljeća, žensko ime navodi samo uz prezime: *Ja, Mara Radmani*, a sadržaj oporuke otkriva da je oporučiteljica bila udana jer dio imovine ostavlja mužu Roku. Može se zaključiti kako takvo navođenje imena nije bilo zabranjeno, ali istraživanja *Dubrovačkoga statuta* i sudskih spisa pokazuju da su Dubrovkinje lakše odstupale od uzusa, čak i zakonskih odredaba, nego, recimo, Splićanke.

Stereotipna se stalnica potvrđuje i u administrativno-pravnome leksiku, u oporukama izdašno potvrđenomu, u kojemu se nazivi zanimanja ili funkcija potvrđuju samo u muškome rodu, bez ženskih parnjaka: *izvršitelj, narednik, sudac, svjedok, namjesnik, konzervatur, todur, ezekatur, epitrop, notar, advokat, prokuratur, kreditur, testator*. Rijetki oblici ženskoga roda potvrđeni su primjerom *udionica* ('sudionica, koja s kim dijeli pravo na što') te *parčica* kao formalnim mocijskim parnjakom u oporukama potvrđenoga naziva *parac*, koji dolazi u značenju 'pravni zaštitnik, branitelj', dok *parčica* pripada religijskomu nazivlju i znači 'svetica zaštitnica', a u frančezarijama je potvrđena i u značenju 'pravna braniteljica'.

U značenju 'žena, supruga' pojavljuje se imenica muškoga roda *drug*: *Jošte ostavljam Kатуši koju sam spozao i uzeo za moga druga po zakonu Svete Matere crkve*, dok frančezarije potvrđuju imenicu ženskoga roda *druga*. Stereotipno jezično izražavanje u oporukama sasvim je očekivano. Žene u 18. stoljeću nisu imale pravo glasa i odlučivanja o vlastitim životima. Rafaella Sarti u knjizi *Živjeti u kući. Stanovanje, prehrana i odijevanje u novovjekovnoj Europi (1500. – 1800.)* iz 2006. utvrđuje da su žene u to vrijeme u Europi bile „svedene na glupo dokoličarenje”, ograničene na provođenje vremena kod kuće te se od njih zahtijevalo da podržavaju svoje muževe i služe im. Premda je 18. stoljeće bilo stoljeće prosvijećenosti, u Dubrovniku nije bilo sklonu ženama, obrazovanim ženama još manje. Dramska dionica iz frančezarija dobro oprimjeruje izostanak prava na vlastiti izbor:

Gabro: One su ostale bez oca i bez matere i njihov pokojni ćaće, naš dragi prijatelj, priporučio nam ih je na čas od smrti i ostavio nam da imamo njima vladat i imat opas od njih, moleći nas u isto doba obudvojicu da bismo se vjerili za njih.

I kad je poštovala sve društvom i zakonom određene uloge, žena nije imala priliku steći poštovanje. Naime, glavne značajke dobra braka bile su potomstvo, sakrament i vjernost. Biološka reprodukcija proglašena je njegovom glavnom svrhom. Unatoč tomu, crkveni su oci smatrali da je spolnost oblik degradiranja. Činjenica da je Eva navela Adama na grijeh učvrstila je mišljenje o ženi kao zavodnici, a ona je takvom doživljavana i kroz bračnu spolnost, svoju najvažniju obvezu. Sakralizacija braka urodila je nerazrješivošću, pa je rastava bila zabranjena, a iznimke su podrazumijevale bolest jednoga od supružnika (više o tome u završnome radu Tine Glazer, *Pravni položaj žene prema srednjovjekovnim statutima Dubrovnika i Splita* iz 2019.). Žene staroga Dubrovnika čestom su temom

povijesnih radova, a pod naslovom *Sablažnjivi odnosi unutar obitelji* iz monografije Slavice Stojan (*Vjerenice i nevjernice. Žene u svakodnevicu Dubrovnika (1600. – 1815.)*) doznaje se više o težini ženskosti u tome drevnom gradu.

Sadržaj oporuka, imenovanje nasljednika i uvjeti pod kojima će nasljedstvo ostvariti dobro su ozrcalili bračne uvjete. Brak se dogovarao uz suglasnost roditelja te su postojale veoma stroge kazne za one koji se ne bi pokorili roditeljskoj volji, jedna je od njih bila potpuno razbaštinjenje. Oporuke su otkrile i to da se kćerima imovina ostavljala samo ako su imale muža koji bi tom imovinom raspolagao, a ako bi došlo do razvoda (u iznimnim okolnostima), ta se imovina preusmjeravala braći ili drugim muškim članovima šire obitelji.

Iste okolnosti svojim sadržajem potvrđuju i dubrovačke frančezarije. Ipak, rodni se stereotip u jeziku kojim su zapisane posebno ne izdvaja, osim na stilističkoj razini. Drukčiji

je način izražavanja muškarca i žene, različite su teme o kojima progovaraju: muškarci o medicini i drugim znanostima, žene o ljubavi, muškarcima i drugim ženama. Od jezičnih stereotipa potvrđuju se opće stalnice: nazivi zanimanja koji nemaju ženskoga parnjaka ili zanimanja poput *godišnica* i *godulja* za 'sluškinju' (koja se uzimala na godinu dana), koji nemaju muškoga parnjaka. Stilistička analiza potvrđuje i to da se žene u frančezarijama izražavaju slobodno i da ne ostavljaju dojam tišega spola, pogotovo ako su služavke. Istraživanja dubrovačke povijesne svakodnevice pokazala su kako su žene iz nižih društvenih slojeva ravnomjerno pridonosile napretku obitelji svojim radom. Budući da je ženina uloga u privređivanju bila znatna, ona je bila u povoljnijemu položaju i njezin je imovinski status bio ravnopravan s muškarčevim. Načelno, plemkinja nije mogla slobodno raspolagati svojom imovinom (Glazer 2019: 11).

Analiza frančezarija potvrdila je bogat leksik s područja ljudskih osobina i društvenih odnosa, no iz toga se jezičnoga inventara ne može iščitati spolna neravnopravnost. Negativne ili

nepoželjne ženske osobine potvrđene su sljedećim imenicama: *luda, kučka, bezobraznica, kobila, lizubetica* ('licemjerka'), *vrag* (o ženi), *kuga, vještičina, otrovnica, kurva, nehamnica, hudoba, ženetina, neskladničina* ('neotesanka'), *potezaničina* ('raskalašenica'), te četirima bliskoznačnicama za 'brbljavicu': *čevrljonica, jezičnica, razložnica i labara*. Također i sljedećim talijanizmima: *pasaljeričina* (za koketnu ženu), *rofijana* (za svodilju), *sfačanica* ('bezobraznica'). Možemo reći da taj niz riječi ne pokazuje poštovanje prema ženi, no da se o neskladu ili neravnopravnosti ne može govoriti, dokazuje odgovarajući niz onih koje se odnose na muške osobe: *budala, lupež* ('lopov'), *lupešković, nevjernik, kurvić, pogan* ('zao, nevaljao'), *strijež* ('obješenjak'), *rožan* ('rogonja'), *puplin* i *puzdro* ('šmrkavac'), *nehamnica, starežina* ('pogrdno za starac'), *čepljuskalo* ('brbljavac'), *mahnitac* i *svevoljnik* ('nastran čovjek') te talijanizmi *čačarun/čarlun* ('brbljavac'), *manigodol/farfanat/birba/galijot* ('lopov'), *libertin* ('razvratnik'), *kojun* ('glupan'), *maturla* ('ludov'), *impudent* ('bezobraznik'), *karonja* ('ništarija, gad'), *traditur* ('izdajnik'), *minčubio* ('hulja'), *minčun* ('glupan'). Valja napomenuti da je riječi s pozitivnim predznakom mnogo manje, no to uvjetuje i žanr i sadržaj građe. Frančezarije su potvrdile jedan takav primjer za mušku osobu (*dobriković*) i jedan za žensku osobu (*dobrušica*). Preradbe Molièreovih komedija svojim su sadržajem i stilom potvrdile i stereotipe u vezi s čijim skromnim ruralnim podrijetlom, koje ujedno i ne pripada dubrovačkomu području, pa likovi Bosanaca (koji zapravo prenose likove seljaka iz francuskoga izvornika) izgovaraju nešto drukčije oblike i likove, a imaju uvijek ista imena u 22 dramska teksta (Vukašin, Jovadin i Ilija, katkad i Ilija Levantin 'istočnjak') i predmetom su spletke, odnosno namještaljke. Na kraju bivaju izrugani, baš kao i Stanac u Držićevoj *Noveli*. Ipak, na leksičkoj razini stereotipi toga tipa nisu potvrđeni.

Istina je da jezikom prenosimo stvarnost, ali njime je i stvaramo. Prema Dubravku Škiljanu, „jezična je djelatnost specifični oblik društvene prakse kojom čovjek djeluje na univerzum oko sebe, organizirajući ga, mijenjajući i mijenjajući time i sebe sama”, pa valja zaključiti da bi svaki govornik trebao razviti svijest o tome da uporabom jezičnih stereotipa potvrđuje i osnažuje politički nekorektno društvo.